

В. П. Мельник

РЕТРОАЛЬТЕРНАТИВІСТИКА ЯК НАПРЯМ ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розглядаються шляхи до визнання ретроальтернативістики як напрямку наукового аналізу минулого, зокрема, господарської історії; джерела формування його евристичного потенціалу; проблеми забезпечення достовірності відповідних досліджень й підходи до їх вирішення.

Тривалий час в історичній науці вважалося, що розмірковування на тему «що було б, якби...» не личать її представникам, оскільки максима «історія не має умовного способу судження» давно була символом віри багатьох професійних істориків. Проте варіантність людського буття підштовхнула запитливі й незашорені розуми декого з тих, хто фахово займається історією, до думок й ідей альтернативності (варіантності) як окремих подій, так і всього історичного процесу в цілому.

Чи не перше з відомих альтернативно-історичних припущень належить стародавньому римському історичу Титу Лівію, який в книзі IX-й свого епічного трактату «Історія Рима від заснування міста» [9], написаному близько 35-го року до н.е., кілька сторінок присвятив міркуванням про гіпотетичний похід на Рим в 323 р. до н.е. Олександра Македонського. За Т. Лівієм, цей похід закінчився б повним розгромом видатного завойовника. Незважаючи на явну небезсторонність, певні припущення цього історика уявляються цілком переконливими. Проте ці міркування були лише епізодом, так би мовити, витіюватим пасажем всередині цілком традиційної науково-історичної праці.

Про те, що людське життя є своєрідним роздоріжжям, і що будь-який крок теоретично здатен спричинити події, які докорінно можуть змінити долю, розмірковував англійський літературний критик і письменник Ісаак Дизраелі у своїй збірці оповідань «Про історію подій, які ніколи не відбулися», виданій в 1849 р. [16]. Саме йому належить авторство дефініції «альтернативний світ». Однак перше повноцінне наукове дослідження з альтернативної історії здійснив відомий британський історик Дж. Тревельян. Щоправда, сталося це ще на початку наукової кар'єри вченого, коли він підготував для участі в одному науково-історичному конкурсі працю «Якби Наполеон виграв битву під Ватерлоо» [24]. Проте на той момент цей твір не привернув особливої уваги. Інша справа – статті «Якби Олександр не помер тоді...» [12], «Якби Филипп і Артаксеркс

© В. П. Мельник, 2007

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2007. Вип. 39-40.

уцілили...» [13] іншого британця, сера Арнольда Тойнби, що були опубліковані, коли він вже був світовою величиною історичної науки. Цими резонансними публікаціями, в першій з яких А. Тойнби розглядав гіпотетичні наслідки подовження життя О. Македонського, а в другій – його ранньої смерті, фактично було започатковано такий напрям в історичній науці, як *ретропрогнозування*. Проте оскільки аргументація А. Тойнби будувалася на використанні уяви (що було набагато ближчим до белетристики, ніж до справжньої науки), то колеги-історики сприйняли його екзерсиси як «вибрик генія», якійсь різновид наукового дозвілля, салонного базікання на тему «що було б, якби...». Ще один британський історик Дж. Сквайр в 1931 р. видав збірку науково-популярних есе під назвою «Коли б це все-таки сталося» [22], де містилися нариси, написані відомими істориками й публіцистами, в яких їх автори розмірковували про те, щоб сталося, якби: в Іспанії перемогли маври; Наполеон втік в Америку; лорд Байрон став королем Греції; голландці продовжували володіти Новим Амстердамом тощо. Коли в 1943 р. американський істориософ С. Хук у статті «Якби в історії» спробував проаналізувати такого роду досліди, то дійшов висновку, що більшість з них «це скоріш літ уяви, ніж наукова реконструкція історичних подій» [14, с. 214].

Тривалий час у колах академічної історичної науки домінувало ставлення до ретроальтернативістики як до паранаукового феномена. Серед головних недоліків цього дослідницького напрямку вважалася первинна заданість альтернативи. Адже традиційне науково-історичне пізнання рухається від часткового до загального, тобто науковець, проаналізувавши купу інформаційних джерел, або підтверджує (спростовує) вже наявні припущення, або приходять до нових висновків і на основі отриманої інформації вибудовує концепцію. Представники ж ретроальтернативістики здійснюють цей пізнавальний рух з точністю до навпаки. Спочатку вони формують якусь гіпотезу, під яку підганяється відповідне обґрунтування. У принципі, в такому підході немає нічого крамольного, оскільки до нього нерідко вдаються й історики-традиціоналісти. Адже будь-яка альтернативно-історична версія перебігу подій виходить з постулату «а що, якби». Проте, на думку прибічників науково-історичної ортодоксії, представники ретроальтернативістики відверто пересмикують, підлаштовують у підтвердження своїх гіпотез одні історичні факти й навмисно ігнорують чи навіть перекручують інші.

Після Другої світової війни, коли багато-хто поставив собі запитання, чи реально було уникнути цього кошмару, а традиційна історична наука виявилася на той момент або не готовою, або не здатною дати придатні відповіді на нього, ідея варіантності розвитку подій при написанні цілком серйозних науково-історичних праць набула досить широкого розповсюдження. Ретроальтернативістика вибралася з навколо наукового гетто насамперед завдяки історико-аналітичним дослідженням, здійсненим в США і Західній Європі. Найбільш розроблюваними темами у рамках

цього напрямку досліджень там були події, пов'язані з американською війною за державну незалежність і Громадянською війною, а також Наполеонівськими війнами й Другою світовою війною. Тобто наголос у науково-історичній альтернативістиці робився на події воєнної історії, що не дивно, оскільки альтернативні сценарії розвитку ситуації вже тривалий час розглядалися при навчанні у військових навчальних закладах. Зазначені теми у ретроальтернативістському ключі намагалися розробляти і деякі авторитетні у науково-історичних колах Заходу вчені. Як приклад, можна навести праці М. Кантора «Якби Південь виграв Громадянську війну», У. Шпрера «Якби Гітлер виграв Другу світову війну». Та все-таки в очах основної маси науковців-істориків ретроальтернативістика продовжувала залишатися екзотикою.

Вагомим аргументом на користь евристичного потенціалу ретроальтернативістського підходу до пізнання суспільного розвитку стали твори Нобелівського лауреата з економіки Р. Фогеля, зокрема «Залізниця й економічне зростання Америки: нариси з економічної історії» [17] й «Час на хресті. Економіка американського рабовласництва» [18]. Перша з цих праць привернула увагу наступною обставиною. В американській історичній науці, зокрема в історії господарювання, традиційно вважалося, що масове будівництво залізниць у США в XIX ст. стало одним із головних чинників бурхливого економічного розвитку країни. Р. Фогель ж, скориставшись економетричним інструментарієм, побудував так звану контрфактичну модель – гіпотетичний варіант економічного розвитку США, за якого замість залізниць основними засобами пересування по американських просторах залишилися б диліжанси й пароплави. Результат неупереджених розрахунків вийшов сенсаційним: реальний внесок залізниць в економічне зростання в країні виявився мізерним (дорівнював ВВП США за кілька місяців), а попит на залізницю був штучно спровокований сталеливарними магнатами. Тим самим, це дослідження Р. Фогеля спростовувало один із ключових постулатів історії господарювання США. Й при цьому зброею слугувало не теоретико-розумове жонгливання, а сувора мова цифр. Через десять років після цієї праці Р. Фогель видав другий з вище названих творів, де переконливо доводилось, що в середині XIX ст. рабство зовсім не зжило себе з економічної точки зору, як це традиційно вважалося. Розрахунки Р. Фогеля показували, що використання рабської праці при вирощуванні бавовни в умовах США залишалося б прибутковою справою аж до появи у 1950-х р. сучасних бавовнозбиральних комбайнів. Такий висновок страшенно обурило американських лібералів, які однозначно вважали, що Р. Фогель нібито, тим самим, захищає рабство. І лише після виходу в світ у 1989 р. нової його праці «Без згоди чи контракту: злет і падіння рабства в Америці» [19], всім стало зрозуміло: Р. Фогель доводив, що скасування рабства в США було зумовлене не економічними, а ідеологічними чинниками. Американське суспільство стало на шлях кривавої Громадянської війни, оскільки вільні

люди не могли більше жити з думкою, що поряд є такі, хто позбавлений цієї волі.

Хоча до зазначених наукових здобутків Р. Фогеля, за які він власне і був удостоєний Нобелівської премії з економіки (1993 р.), схвально поставилися далеко не всі фахівці, головним наслідком цих його досліджень стала докорінна зміна поглядів відповідного наукового співтовариства на історичні альтернативи суспільного розвитку. А вивчення альтернативних сценаріїв перебігу історичних подій стало сприйматися як складова так званої кліометрії – математичного напрямку в історичній науці. До того ж ретроальтернативне моделювання було визнане цілком припустимим, хоча і дещо екзотичним, науково-аналітичним інструментом і для інших напрямів історичної науки.

Зазначені наукові винаходи Р. Фогеля стали наслідком застосування ним економічного підходу до аналізу перебігу відповідних історичних подій, яке у колах суспільствознавців іменується «економічним імперіалізмом». Цей підхід впливає з сформованого в рамках так званої головної течії в сучасному економічному аналізі уявлення про відповідну науку як про таку, що вивчає вибір, який роблять люди серед альтернативних варіантів можливих дій, прагнучи максимізувати свій добробут. Тому для науковців-економістів, які поділяють таке уявлення, є само собою зрозумілим, що для вирішення будь-якої проблеми в людському житті існує кілька варіантів, з яких якийсь один є оптимальним. Через це чи не кожна економічна модель, якими оперують ці економісти демонструє різні можливі альтернативи перебігу відповідних подій, з яких якась одна – найліпша. Та обставина, що в реальному житті часто обирається зовсім не оптимальний варіант дій, цих економістів зовсім не бентежить. Якщо господарюючі особи помиляються у своєму виборі поведінки, то відповідні науковці вважають за свій обов'язок пояснити їм, які більш вигідні можливості вони обминають, або намагаються зрозуміти, чому люди так часто обирають неоптимальні рішення. Тому для економістів ретроальтернативістика – історія, що розглядається як результат оптимізуючого людського вибору, – стає окремим випадком аналізу поведінки людей, які обирають найліпший варіант із доступних їм альтернатив. Моделювання сценаріїв розвитку історичних подій, які не реалізувалися, з точки зору представників економічної науки, принципово не відрізняються від моделювання наслідків поведінки, наприклад, покупця в магазині. А ретропрогнозування для них відрізняється від передбачення майбутнього перебігу подій лише тим, що тут вибір подальшого шляху руху визначається не тільки свідомими людськими діями, а й випадковими обставинами. Так, наприклад, коли військова армада наймогутнішої на той час у світі монгольської імперії підійшла до стін Відня – східних воріт Європи, у неї (Європи), судячи з розкладу сил, не було жодного шансу вціліти перед нащадками Чингізхана. Якби сталося те, до чого все йшло, то нічого того, що з XIII ст. й по нинішній день називається Європейською

цивілізацією (чи Заходом), могло б не бути. Однак монголи раптом повернули на 180° від стін Відня через те, що в той час помер їх Великий хан – третій син Чингізхана (звичай вимагав повернення до дому для виборів нового правителя). Тим самим смерть однієї людини врятувала цілу цивілізацію, що виявилася найуспішнішою за останні два тисячоліття. Після цього до Європи монголи більше не повернулися, а рушили на Китай, Іран й інші арабські землі.

На відміну від економістів історики сприймають реальність, яку вони аналізують по-іншому. Якщо економісти вивчають масові події, такі, що повторюються, то історики схильні розглядати будь-яку історичну подію як унікальну, таку, що ніколи більше не відбудеться. Тому для них максима «історія не знає умовного способу судження» є само собою зрозумілою річчю. Історики, як правило, переконані, що у минулому відбулося саме те, що і мало статися, а тому їх завдання – пояснити, чому відповідна історична подія є закономірною. Якщо історик виявляє помилки в діях історичних персонажів, то прагне представити ці помилки як прояви історичних закономірностей. Пояснювати, скажімо, Й. Сталіну, як йому слід було б «правильно» поставитися до НЕПу, історик не бачить сенсу – все одно адресат відповідних думок не почує. Водночас історики не виключають можливості вторинного набуття онтологічного статусу відхиленнями раніше варіантами історичного розвитку в реальних просторі і часі. А суспільні зміни, зокрема господарські перетворення, на пострадянському просторі засвідчують, що нереалізована в минулому можливість, замість того, щоб вирушити на «звалище історії», цілком здатна у буквальному смислі слова звалитися на голову історика.

Поряд з економічним підходом як дослідницькою програмою вивчення людської поведінки значною підмогою у справі визнання ретроальтернативістики науковим напрямом історичного аналізу стали ідеї видатного бельгійського вченого російського походження, Нобелівського лауреата в галузі хімічної фізики І. Пригожина [11]. Йдеться насамперед про ідею не лінійності динаміки, що є одним з наріжних каменів розроблюваного І. Пригожиним синергетичного підходу до пізнання реальності. Цей підхід виходить з того, що лінійний характер перебігу подій, рівноважні стани зовсім не є домінуючими в реальності; більшої уваги дослідників заслуговує непередбачуваність (хаотичність) поведінки явищ, які ними вивчаються, в періоди їх нестійкості, у точках біфуркації (розгалуження шляхів еволюції), в яких малі випадкові флуктації (коливання, відхилення) можуть справити потужний вплив на траєкторію руху; в той час як в умовах рівноваги, які звичайно розглядаються традиційною наукою, значно більші флуктації мало впливають на перебіг подій. Хаос, який виникає при наближенні до точки біфуркації не означає, що порядок як такий зникає, а вказує на те, що динаміка стає внутрішньо (а не в силу зовнішніх чинників) невизначеною, нелінійною. Ідея не лінійності включає в себе багатоваріантність, альтернативність вибору

шляхів подальшої еволюції. Оцінюючи евристичний потенціал синергетичного підходу стосовно до історичної науки, відомий російський фахівець в галузі методології останньої Л. Бородкин зазначав, «що для істориків цей новий міждисциплінарний підхід відкриває перспективи, зокрема для аналізу проблеми альтернатив історичного розвитку, для вивчення складних процесів, що виникають при «надломі цивілізацій» [2, с. 23].

На відміну від західної історичної науки, в радянській історіографії, що керувалася марксистськими уявленнями про суспільний розвиток і принципом партійності, альтернативність цього розвитку рішуче заперечувалася. Незважаючи на це, дослідження у ретроальтернативістському ключі тут все-таки проводилися. Наприклад, у книзі відомого радянського вченого-історика Н. Ейдельмана «Апостол Сергій. Повість про Сергія Муравйова – Апостола» був опублікований ретроальтернативістський сценарій «Неможливий 1826 рік» (гіпотетичний розвиток подій у разі перемоги Чернігівського полку під час повстання декабристів) [15]. У 1979 р. журналом «Знание – сила» було проведено «круглий стіл» на тему: «Історія: неминуче й випадкове» [6], де його учасники визнали за ретроальтернативістикою право на існування як напряму історичного аналізу.

У 1980-ті роки з'явилась низка робіт І. Ковальченко [7, 8], П. Волобуєва [3], Б. Могильницького [10], в яких особливу увагу було приділено імовірнісному характеру історичного процесу. Так, засновник російської кліометричної школи І. Ковальченко у статті «Можливе й дійсне і проблеми альтернативності в історичному розвитку» [7] дав визначення альтернативних ситуацій в історії, відмітивши при цьому, що ігнорування таких моментів збіднює наші уявлення про історичну реальність. А в статті «Століпінська аграрна реформа: міфи й реальність» [8] він сам запропонував декілька альтернативних моделей розвитку селянських господарств на початку ХХ століття.

Незважаючи на те, що у наукових колах істориків, які репрезентують пострадянський простір, ретроальтернативістика стала вважатися предметом, заслуговуючим уваги фахівців [про що, зокрема, свідчать опубліковані у щорічнику «Одисей» за 2000 рік матеріали «круглого столу» на тему: «Історія в умовному способі судження?»] [5], організованому редакцією цього щорічника, і в якому взяли участь відомі російські історики П. Уваров, К. Хвостова, М. Чешков, Л. Бородкин, А. Оболонський, С. Екштут, І. Данилевський, А. Юрганов, В. Назаров, О. Ржешевський, М. Парамонова, Д. Харитонович, А. Гуревич, М. Юсим, А. Бистров, Л. Баткин], справді наукові дослідження у ретроальтернативістському ключі тут носять епізодичний і локальний характер.

Як уявляється, не в останню чергу це пов'язано з тим, що зазначений напрям історичного аналізу остаточно не сформувався навіть у західній

історіографії, про що зокрема, свідчить відсутність загальноприйнятої назви відповідного напрямку (окрім дефініції «ретроальтернативістика» використовуються й такі визначення, як альтернативна історія, контрфактична історія, експериментальна історія, ретропрогностика тощо). Виходячи з того, що метою останнього є розробка сценаріїв реалізація альтернативних варіантів розвитку тих чи інших історичних подій й оцінювання ймовірності різних їх наслідків (включаючи й той варіант, який фактично реалізувався), вважаємо, що дефініція «ретроальтернативістика», запропонована І. Бестужевим-Ладою [1], достатньо вдало відбиває зміст цієї мети.

З огляду на цей зміст предметом вивчення в ретроальтернативістиці мають бути біфуркаційні точки, в яких відбувається вибір серед різних альтернатив подальшого розвитку. У цих точках (ситуаціях) відбувається зміна річища історичного потоку з довгостроковими наслідками. Оскільки вибір у таких ситуаціях практично завжди відбувається в умовах невизначеності й нестійкості балансу соціальних сил, то історична картина може бути сильно змінена навіть порівняно дрібними суб'єктивними обставинами.

Погляд на історію як на ланцюг імовірнісних подій, де перехід від однієї ланки до іншої відбувається в результаті свідомого або випадкового вибору, може мати велике евристичне значення. Звичайно, буде отримане нове знання про співвідношення випадкового й закономірного в різних видах історичної динаміки (політичної, соціально-економічної, культурної тощо). Виокремлення в реальній історії подій різного ступеня ймовірності дозволить краще зрозуміти ступінь їхнього впливу на історичний процес: апіорі можна висунути гіпотезу, що ймовірність і значущість події прямо пропорційні одна одній. Нарешті, оцінка сприятливості наслідків імовірнісних сценаріїв за різними критеріями оптимізації – зростання добробуту, суспільна стабільність, національна самосвідомість тощо – дозволить багато в чому уточнити або навіть змінити наші знання про значущість багатьох історичних подій.

Ахіллесовою п'ятою ретроальтернативістики, що заважає їй стати повноцінним напрямом наукового аналізу, постійно було й усе ще залишається слабе методологічне забезпечення. У неї поки немає чітко відпрацьованих прийомів дослідження, які дозволяли б незалежно від творчої фантазії дослідника будувати й аналізувати сценарії альтернативного розвитку тих або інших подій у суспільному житті. Навіть Р. Фогель у своїх кліометричних розробках використав методи, придатні саме для відповідних конкретних досліджень, але які не претендують на універсальне застосування.

Окреслимо основні методологічні проблеми ретроальтернативістики і спробуємо визначити деякі шляхи їх вирішення.

1. Проблема реальності вихідних припущень гіпотетичних сценаріїв. В ретроальтернативних дослідженнях слід, насамперед, відрізнити реально можливі варіанти ходу історії від завідомо неймовірних.

Під час обговорення місії ретроальтернативістики вже стало загально визнаним розрізняти власне альтернативне й контрфактичне моделювання. У першому випадку історики аналізують ті гіпотетичні варіанти перебігу подій, які мали реальні шанси реалізуватися. У другому випадку мова йде про сценарії, які в принципі не могли здійснитися. Критерієм їхнього розмежування слід, мабуть, вважати думки експертів – компетентних сучасників і фахівців. Якщо в реальній історії існували певні сили (партії, політичні лідери, соціальні групи), що виступали за альтернативний хід подій або визнавали його можливість (причому не існувало об'єктивних (не залежних від волі людей) факторів, які робили б цей хід подій неможливим), то відповідний ретросценарій слід вважати альтернативним. І навпаки, якщо немає даних, що хтось із сучасників пропонував практичну реалізацію іншого сценарію дій, або спроби його реалізації виявилися (повинні були виявитися) з об'єктивних причин однозначно безуспішними, такий ретропрогностичний сценарій буде контрфактичним.

Оцінки реалістичності ретроальтернативних сценаріїв перебігу подій можна класифікувати наступним чином (див. табл.). Діяльність людей (видатних особистостей, соціальних груп) визначає суб'єктивну ймовірність або неймовірність альтернативного варіанту розвитку ситуації, а стан оточуючого людей середовища – об'єктивну ймовірність або неймовірність. У такому випадку ретроальтернативні сценарії можуть бути оцінені, виходячи з наступних чотирьох ступенів реалістичності:

Таблиця. Класифікація віртуальних сценаріїв за ступенем їх реалістичності

Суб'єктивні передумови	Об'єктивні передумови	
	Об'єктивна ймовірність	Об'єктивна неймовірність
Суб'єктивна ймовірність	А	К _м
Суб'єктивна неймовірність	К _в	К _н

А – для реалізації альтернативного варіанта розвитку ситуації в минулому були й об'єктивні, й суб'єктивні передумови (власне альтернативне моделювання минулого);

К_в – для розгортання альтернативного сценарію минулого були об'єктивні передумови, але не було суб'єктивних (контрфактичне моделювання високоймовірного перебігу подій);

К_м – для альтернативного ходу історії були суб'єктивні передумови, але не було об'єктивних (контрфактичне моделювання малоїмовірних подій);

K_n – для альтернативного минулого не було ні об'єктивних, ні суб'єктивних передумов (контрфактичне моделювання завідомо неймовірних подій).

Більшість віртуальних історичних сценаріїв, які розглядалися в науковій і художній літературі, належать, звичайно, до класу А. Саме до нього належать сценарії більш тривалого або більш короткого життя Олександра Македонського за А. Тойнби, сценарії перемоги повстання декабристів у Петербурзі, сценарії І. Бестужева-Лади «перемоги у Вітчизняних війнах 1812 р. і 1941-1945 рр. – «малою кров'ю» тощо. А от «Америка ХІХ ст. без залізниці», яку сконструював Р. Фогель, належить до класу K_B : немає жодних об'єктивних причин, у силу яких американці не могли будувати замість мережі залізниць річкові канали й магістралі диліжансів, однак, наскільки відомо, сучасники подій таку альтернативу навіть не усвідомлювали. Сценарії K_M і K_n розглядаються лише в художній літературі.

Подальший аналіз методології ретропрогнозних досліджень доцільно проводити на прикладі сценаріїв класу А, оскільки в цьому випадку який моделюється, є потік подій, найбільш близький до реального, що підвищує чіткість і недвозначність суджень.

2. Проблема логічності самих віртуальних сценаріїв альтернативної історії. Ретроальтернативна модель повинна містити ланцюг подій, які, будучи заснованими на первісному умовному припущенні, були б з'єднані одна з одною несуперечливими причинно-наслідковими зв'язками.

Цю проблему ретроальтернативістики добре помітив Е. Берзин, який під час обговорення сценарію А. Тойнби «Якби Олександр не вмер тоді...», вказав, що тут «з Олександром інші реальні особи, події й процеси грають у піддавки» [5, с. 18]. Дійсно, розроблюваний ретроальтернативний сценарій лише тоді матиме наукову цінність, коли реконструкція можливого перебігу подій визначатиметься не багатою фантазією історика, а логічно впливатиме з вихідного умовного припущення.

Очевидно, тут головним пізнавальним інструментом дослідника має бути метод аналогій. Практично всі історичні події (повстання, замаху, реформи, дворцеві перевороти, революції тощо) багаторазово повторювалися в різних країнах і навіть у якійсь одній окремішній країні. Тому автор ретропрогнозу, розробляючи віртуальний сценарій конкретної події, повинен спочатку провести добір схожих подій, які відбувалися в реальній історії.

Інший важливий метод, що дозволяє будувати логічні ретроальтернативні моделі, – це застосування екстраполяції: варто розглянути подальший розвиток тих тенденцій, джерела яких помітні в потоці історичних подій, які сталися. Найпростіше використати цей метод у дослідженнях з економічної історії, що й демонстрували Р. Фогель, І. Ковальченко та ін. (але ним же можна скористатися й при моделюванні подій політичної історії).

3. Проблема ймовірності альтернативних сценаріїв минулого. З'ясування ймовірних наслідків якоїсь гіпотетичної події припускає розробку різних варіантів віртуальних сценаріїв, що мали різну ймовірність реалізуватися в реальному житті.

Коли розглядаються альтернативні варіанти, доцільно виходити із принципу «мінімально необхідного впливу»: можна припускати альтернативні варіанти випадкових подій або вибору, зробленого однією особою чи невеликою групою осіб. Припускати ж альтернативні варіанти поведінки великих соціальних груп навряд чи коректно: випадковість діє на рівні мікроісторії, але прагне до нуля на рівні макроісторії, оскільки поведінкові характеристики великих груп більш стійкі, ніж у окремих індивідів.

Ретроальтернативістика виходить з того, що в реальному ході історії є альтернативні варіанти, які могли б втілитися в життя, але не втілилися. Однак різноманітність варіантів розвитку повинна, мабуть, передбачатися й усередині альтернативного потоку подій. То ретропрогноз повинен містити не лише перелік таких варіантів, а й порівняльну оцінку ймовірності їх реалізації.

Головною проблемою для ретропрогнозиста стає саме оцінка ймовірності того або іншого варіанта історичної події. Тут можливі різні підходи, які можуть застосовуватися паралельно й тим самим доповнювати одна одну. Найпростіший шлях – експертне опитування. Більш трудомісткий варіант – складання банку даних історичних подій за формалізованими ознаками. Для оцінки в першому наближенні ступеня імовірності (неймовірності) того або іншого ретроальтернативного сценарію доцільно користуватися методом аналогії, звертаючи особливу увагу на обґрунтування їх коректності. Для випадків, коли рішення приймаються колективно, за показники ймовірності можна прийняти співвідношення голосів при первинному обговоренні проблеми.

4. Проблема оптимальності віртуальних сценаріїв. Головна мета ретропрогноза – оцінка оптимальності реальних подій шляхом їх порівняння з найкращими альтернативами. Саме тут дослідника можуть чекати видатні винаходи, пов'язані з переоцінкою значення багатьох осіб і подій світової історії.

Порівняльну оцінку оптимальності реального й віртуального сценаріїв необхідно, мабуть, здійснювати за кількома параметрами. Одна й та ж сама подія може дати суспільству добродійний імпульс у його політичному розвитку, але виявитися несприятливою з точки зору господарювання.

Крім того, оцінки ступеня добродійності багатьох подій можуть сильно варіюватися залежно від ідеологічних переваг дослідника. Очевидно, наприклад, що неприєднання України до проекту СЕП засуджуватиметься істориком проєвразійських переконань і, навпаки, вітатиметься дослідником-прозахідником. Втім, такий різнобій в оцінках

одних і тих же подій реальної історії спостерігався й раніше. Вивчення віртуальних сценаріїв історичного процесу лише виявить ті ціннісні розбіжності, які раніше прикривалися науковим об'єктивізмом.

При вивченні раціональної поведінки людей у ситуаціях невизначеності економістами й фахівцями з менеджменту розроблена досить проста методика, що дозволяє оцінювати оптимальність наслідків зробленого вибору. Прийоми, за допомогою яких легко оцінити порівняльну вигідність різних варіантів, наприклад, інвестування капіталів, можна використати для ретропрогнозів порівняльної оптимальності реального й віртуального сценаріїв ходу історії.

Уперше із пропозицією використати теорію прийняття рішень для моделювання історичних процесів виступив румунський учений Мирче Малита. У виданому в 1971 р. збірнику матеріалів англо-румунської наукової конференції «Математика в археологічних і історичних науках» міститься його невелика стаття, у якій він досліджує оптимальність дій Михала Хороброго, одного із правителів Валахії кінця XVI ст., що спробував визволити свою країну з-під васальної залежності від Турецької імперії [21]. Ця стаття не привернула уваги тих, хто займається проблемами альтернативної історії, але саме вона, на наш погляд, відкриває один з шляхів справжнього перетворення ретроальтернативістики в науку.

Розробка ретропрогноза за методом М. Малити здійснюється ж у кілька етапів: 1) визначення спектра сценаріїв розвитку подій; 2) встановлення основних цілей, які стояли перед суб'єктами історичного процесу, що здійснювали вибір, і оцінка корисності досягнення кожної з них методом послідовних порівнянь; 3) виявлення негативних подій, які могли б перешкоджати досягненню цих цілей, і оцінка шкоди, яку б вони могли заподіяти, за допомогою того ж методу послідовних порівнянь; 4) оцінка порівняльної оптимальності (ефективності) кожного варіанта набору можливих сценаріїв.

Ретроальтернативістика – науковий напрям досить перспективний, адже вивчення альтернативних шляхів розвитку суспільства здатне не лише поглибити наше знання історії, допомагаючи під іншим кутом глянути на події минулого, а й творчо узагальнити історичний досвід, що може стати в пригоді при розробці футурологічних моделей майбутнього. На довгому шляху свого розвитку людство зробило занадто багато помилок. Можливо, ретроальтернативістика допоможе уникнути хоча б деяких інших (якщо, звичайно, ми ще не втратили здатності й бажання сприймати уроки історії...).

Рассматриваются пути к признанию ретроальтернативистики как направления научного анализа прошлого, в частности, хозяйственной истории; источника формирования его эвристического потенциала; проблемы обеспечения достоверности соответствующих исследований и подходы к их решению.

1. *Бестужев-Лада И. В.* Ретроальтернативистика в философии истории // *Вопр. философии.* – 1997. – № 8. – С. 112-122.
2. *Бородкин Л. И.* История, альтернативность и теория хаоса // *Одиссей. Человек в истории.* – Москва, 2000. – С. 21-26.
3. *Волобуев П. В.* Выбор путей общественного развития: теория, история и современность. – Москва, 1987. – 312 с.
4. *Дерев'янкін Т. І., Мельник В. П.* Інституціоналізація економічної історії (друга пол. ХХ – поч. ХХІ ст.) // *Актуальні проблеми економіки.* – 2007. – № 8. – С. 17-33.
5. *История в сослагательном наклонении?* // *Одиссей. Человек в истории.* – Москва, 2000. – С. 5-85.
6. *История: неизбежное и случайное* // *Знание – сила.* – 1980. – № 1. – С. 38-40.
7. *Ковальченко И. Д.* Возможное и действительное и проблемы альтернативности в историческом развитии // *История СССР.* – 1986. – № 4. – С. 83-104.
8. *Ковальченко И. Д.* Столыпинская аграрная реформа: (мифы и реальность) // *История СССР.* – 1991. – № 2. – С. 52-72.
9. *Ливий Тит.* История Рима от основания города: В 3 т. – Том 1. – Кн. I-X / Сост. коммент. Н. Е. Богданская, Г. П. Чистяков. – Москва, 2002. – 702 с.
10. *Могильницкий Б. Г.* Альтернативность в истории советского общества // *Вопр. истории.* – 1989. – № 11. – С. 3-16.
11. *Пригожин И.* Конец неопределенности. Время, хаос и новые законы природы. – Ижевск, 2000. – 216 с.
12. *Тойнби А.* Если бы Александр не умер тогда... // *Знание – сила.* – 1979. – № 12. – С. 39-42.
13. *Тойнби А.* Если бы Филипп и Артаксеркс уцелели... // *Знание – сила.* – 1994. – № 8. – С. 60-65.
14. *Хук С.* «Если бы» в истории // *THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем.* – 1994. – Вып. 5. – С. 206-215.
15. *Эйдельман Н. Я.* Апостол Сергей. Повесть о Сергее Муравьеве-Апостоле. – Москва, 1988. – 364 с.
16. *D'Israeli Isaac.* Of a History of Events Which Have Not Happened /http://www.spamula.net/col/archives/2005/12/of_a_history_of.html
17. *Fogel R. W.* Railroads of American Economic Growth: Essays Econometric History. – Baltimore: John Hopkins University Press, 1964. – 296 p.
18. *Fogel R. W., Engerman S. L.* Time on the Cross: The Economic of American Negro Slavery. 2 vols. – New York: Little Brown, 1974. – 304 p.
19. *Fogel R. W.* Without Consent or Contract: The Rise and Fall American Slavery. – New York: Norton, 1989. – 539 p.
20. *Kantor Mackinlay.* If the South had Won the Civil War. – N. Y.: Forge books, 2001. – 128 p.
21. *Malita M.* A model of Michael the Brave's decision in 1595 // *Mathematics in the Archaeological and Historical Science. Proceeding of the Anglo-Romanian Conference 1970.* – Edinburgh Univ. Press, 1971. – P. 516-523.
22. *Squire J. C. (ed)* It had Happened Otherwise. – N. Y.: St. Martin's Press, 1974. – 320 p.
23. *Shirer William.* If Hitler had Won World War II // *Look.* № 25. Dec. 19. 1961. – P. 28-43.
24. *Trevelyan G. M.* If Napoleon had Won the Battle of Waterloo // *Recent essays / ed. by W. A. I. Archbold* – Longmans, Green and Co. Ltd (1926) /<http://www.geocities.com/Athens/Forum/7227/ifnapwon.htm?200730>.

Одержано 28.09.2007.